

۲۱ آذر - تاریخی که از آزمون زمان سربلند بیرون آمد

چکیده:

در این مقاله نویسنده ضمن پرداختن به حرکات ۲۱ آذر آذربایجانی ها که منجر به تاسیس یک حکومت با اختیارات محدود در داخل کشور ایران شد می پردازد. علاقه به این جنبش و تنوع بسیار زیاد دیدگاه ها و نظراتی که از این علاقه ناشی می شود، همچنان زنده و پویاست. تاریخ نگاری جنبش ۲۱ آذر که امروز نیز با پژوهش های جدید غنی تر می شود، بهترین گواه این مدعاست. وی با رد مصنوعی بودن این جنبش معتقد است بدون انکار نقش خارجی (در این مورد دولت شوروی) در جنبش ۲۱ آذر به درجات مختلف، باید به نکته دیگری نیز توجه کرد که جنبشی که توسط دولت شوروی - حامل رسمی ایدئولوژی کمونیستی - در آذربایجان ترویج می شد، دقیقاً به سمت جهت ملی-دموکراتیک هدایت شد. مطالعات نویسنده نشان می دهد در کارنامه مهاجران به آذربایجان آنسوی ارس هیچ نکته مشکوکی وجود ندارد.

کلمات کلیدی: ۲۱ آذر ۱۳۲۴، آذربایجان، پیشه وری، فرقه دموکرات

استناد (آپا):

رستم او - توحیدی، س. ترجمه عیسی نژاد، آ. ۲۱ آذر - تاریخی که از آزمون زمان سربلند بیرون آمد. ارومیه: فصلنامه تخصصی

"مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

پروفسور دکتر سولماز رستم او -
توحیدی

ترجمه: آراز عیسی نژاد

ایمیل:

sru.tohidi@gmail.com

وابستگی:

دکترای تاریخ - پروفسور

انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم

جمهوری آذربایجان

Solmaz Rustamova-Tohidi

Email:

sru.tohidi@gmail.com

Affiliation:

PhD in History, Professor,

Academy of Sciences of
Azerbaijan

21 Azar – A Date That Stood the Test of Time

Abstract:

In this article, the author addresses the movements of the people of Azerbaijan on 21 Azar, which led to the establishment of a government with limited authority within the country of Iran. The interest in this movement and the vast diversity of perspectives and opinions arising from this interest remain vibrant and dynamic. The historiography of the 21 Azar movement, which is being enriched today with new research, is the best testament to this claim. Rejecting the notion that this movement was artificial, the author argues that while not denying the foreign role (in this case, the Soviet government) in the 21 Azar movement to varying degrees, another point must also be considered: the movement promoted by the Soviet government – the official bearer of communist ideology – in Azerbaijan was directed precisely towards a national-democratic orientation. The author's studies show that there is no suspicious aspect in the record of the migrants to Azerbaijan beyond the Aras River.

Key words: 21 Azar 1324 (December 12, 1945), Azerbaijan, Pishevari, Democrat Party / Democratic Party of Azerbaijan

CITATION (APA):

Rustamova-Tohidi, S. 21 Azar – A Date That Stood the Test of Time. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi

E-poçt:

sru.tohidi@gmail.com

Mənsubiyyət:

tarix üzrə elmlər doktoru,
professor

Azərbaycanın əməkdar elm
xadimi

21 Azər – zamanın sınağından çıxmış tarix

Xülasə:

Bu məqalədə müəllif 21 Azər hərəkatı zamanı azərbaycanlıların İranın daxilində məhdud səlahiyyətlərə malik bir hökumət qurmasına səbəb olan fəaliyyətlərindən bəhs edir. Bu hərəkata olan maraq və bu maraqdan qaynaqlanan müxtəlif baxış bucaqları və fikirlər hələ də canlı və dinamikdir. Bu iddianın ən yaxşı sübutu bu gün də yeni araşdırmalarla zənginləşən 21 Azər hərəkatının tarixşünaslığıdır. Müəllif bu hərəkatın süni olduğunu rədd edərək, xarici (bu vəziyyətdə Sovet İttifaqı) rolunu müxtəlif dərəcələrdə inkar etmədən, diqqət edilməli olan başqa bir məqama toxunur: Sovet İttifaqı – rəsmi kommunist ideologiyasının daşıyıcısı – tərəfindən Azərbaycanda təşviq edilən hərəkat məhz milli-demokratik istiqamətə yönəldilmişdi. Müəllifin araşdırmaları göstərir ki, Arazın o tayındakı Azərbaycana mühacirət edənlərin fəaliyyətində şübhəli heç bir məqam yoxdur.

Açar Sözlər: 21 Azər 1324, Azərbaycan, Pişəvəri, Demokrat Fırqəsi

CITATION (APA):

Rüstəmovə-Tohidi, S. 21 Azər – zamanın sınağından çıxmış tarix. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

Solmaz Rüstemova-Tohidi

E-posta:

sru.tohidi@gmail.com

Üyelik:

Tarih Doktoru Profesör

Azerbaycan Milli Bilimler
Akademisi

21 Azer – Zamanın Sınavından Yüzünün Akıyla Çıkan Bir Tarih

Özet:

Bu makalede yazar, 21 Azer hareketinde Azerbaycan halkının, İran ülkesi sınırları içerisinde sınırlı yetkilere sahip bir hükümetin kurulmasına yol açan faaliyetlerini ele almaktadır. Bu harekete duyulan ilgi ve bu ilgiden kaynaklanan son derece çeşitli bakış açıları ve görüşler hâlâ canlı ve dinamiktir. Bugün dahi yeni araştırmalarla zenginleşen 21 Azer hareketinin tarih yazımı, bu iddianın en iyi kanıtıdır. Yazar, hareketin yapay olduğu görüşünü reddederek, 21 Azer hareketindeki dış (bu durumda Sovyet hükümeti) rolü değişen derecelerde inkar etmeksizin, dikkat edilmesi gereken başka bir noktaya işaret etmektedir: Sovyet hükümeti – resmi komünist ideolojinin taşıyıcısı – tarafından Azerbaycan'da teşvik edilen hareket, tam olarak ulusal-demokratik bir yöne yönlendirilmiştir. Yazarın çalışmaları, Aras'ın ötesindeki Azerbaycan'a göç edenlerin sicilinde şüpheli hiçbir nokta olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: 21 Azer 1324, Azerbaycan, Pişeveri, Demokrat Fırkası

CITATION (APA):

21 Azer – Zamanın Sınavından Yüzünün Akıyla Çıkan Bir Tarih. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Bu il **"21 Azər"** – XX əsrdə xalqların öz milli hüquqları, demokratiya və dövlətçilik uğrunda mübarizə tarixinə bu adla daxil olmuş hərəkatın **80-ci ildönümü** tamam olur. 1945-1946-cı ildə İran dövləti hüdudlarında yaşayan azərbaycanlıların əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq üçüncü dəfə eyni məqsədlər uğrunda ayağa qalxması, silaha sarılması, əqidə və amalları uğrunda ölümə hazır olması və qurbanlar verməsi bu siyasi-ictimai hərəkatların heç də təsadüfi xarakter daşmadığını, əksinə, zaman keçdikdə öz qarşısına daha geniş, daha dərin vəzifələr qoyduğunu və bu yolda sona qədər dəyanət göstərdiklərini təsdiq edir.

Əgər 1905-19011-ci illər İranda Məşrutə adı ilə bütün ölkədə baş qaldıran inqilabi hərəkat şahlıq üsulu-idarəsini ən azı Məşrutəli – Konstitusiyalı monarxiyaya çevirmək kimi ilkin bir vəzifənin öhdəsindən gəlmişdisə, bu tarixi Qələbədə təbrizlilərin – Seyid Həsən Tağızadənin siyasi fəhmi, Səttar Xanın isə silahı nümunəsində – müstəsna rolu olmuşdur. Məhz 1909-cu ildə Təbrizdə baş qaldırmış və Azərbaycan vilayətini bürümüş silahlı üsyan yeni yaradılmış İran məclisini topa tutan Şah rejiminə geri çəkilmək imkanı verməmiş və İran Məşrutəsi - Ana-yasası öz qüvvəsində qalmışdı. Azərbaycanlıların bu hərəkatı daha da genişləndirmək və onun demokratik yönümünü dərinləşdirmək cəhdlərinin qarşısı isə Təbriz üsyançılarını qan içində boğan qonşu Rusiyanın silahlı qüvvələrinin müdaxiləsi ilə alınmışdı.

1917-1920-ci illər Təbrizin yenidən siyasi meydana çevrilməsi və bu dəfə mütəfəkkir-filosof, alovlu natiq və milli mövqedə duran siyasi lider Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin "Azərbaycan" şüarı ilə tarix səhnəsinə çıxması İran xalqları arasında məhz azərbaycanlıların milli və demokratik azadlıqlar kimi dəyərləri bu çoxmillətli ölkəyə gətirmək iddialarından xəbər verirdi İlk növbədə İran azərbaycanlılarının milli maraqlarından çıxış edən və artıq 1920-ci ildə Azərbaycan vilayəti üçün İran daxilində "muxtariyyət" tələbi irəli sürən Xiyabaninin eyni zamanda bütün İranla bağlı həmin iddiaları isə azərbaycanlıların İranın dövlətçiliyində mühüm tarixi rolundan, İran tarixində "dövlətyaradan millət" olduqları şüuru və bu şüurdan doğan qürurundan irəli gəlirdi. Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkatın şah qoşunları tərkibində rus zabitlərinin başçılıq etdiyi kazak hərbi qüvvələrinin iştirakı ilə silah gücünə yatırılması, onun özünün isə faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi də artıq ənənəvi hal almağa başlayırdı.

25 ildən sonra azərbaycanlıların İranda başlayacaqları üçüncü milli hərəkat da bu və ya digər dərəcədə rus-Sovet qoşunları ilə bağlı idi. Lakin bu hərəkat, istər tarixi şərait, istər miqyası və nailiyyətləri ilə həmin siyasi mübarizələr zəncirində tamamilə yeni bir mərhələ sayıla bilər.

İran təqviminə əsasən hicri- şəmsi 1324-cü il 21 azər (12 dekabr 1945-ci il) tarixində qurulmuş Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması və süqutu haqqında məlum fakt və hadisələrə varmadan, bu hərəkətin 80-ci il dönümündə onun gündəmdə olması faktından çıxış edilərsə bu tarixə salınan ən ötəri nəzər belə bir sıra danılmaz həqiqətləri ortaya çıxarır.

Bu həqiqətlərdən ən önəmlisi həmin hərəkətdə olan marağın və bu marağdan doğan ən müxtəlif fikir və mülahizələrin hələ də öz aktuallığını saxlamasıdır. 21 Azər hərəkətinin bu günümüzdə də yeni-yeni tədqiqatlarla zənginləşən tarixşünaslığı deyilənlərə ən bariz sübutdur. Məlumdur ki, 1945-ci ilin 12 dekabrında Təbrizdə Azərbaycan Milli hökumətinin yaradılması, düz bir illik mövcudiyyəti, gördüyü işlər və faciəli aqibəti həmin hadisələrin baş verdiyi zamandan bu günümüzdə qədər heç vaxt birmənalı qarşılanmamış və ən müxtəlif bucaqlardan, bir-birini inkar edən mövqelərdən qiymətləndirilmişdir. Bu da məlumdur ki, ümumilikdə bu hərəkətdə tarixi-siyasi-elmi baxış bir qayda olaraq 1941-1946-cı illər İranda baş verən hadisələrin gedişi, xarici güclərin bu ölkəyə marağı, II dünya müharibəsi başlandıqdan sonra isə İngiltərə və Sovet İttifaqının birbaşa İrana müdaxiləsi fonunda araşdırılmışdır. Bir daha bu geniş, ziddiyyətli, əks qütblərdən işıqlandırılan, ən müxtəlif sənədlərin cəlb edildiyi və sayı yüzlərlə ölçülən tədqiqatların üzərində dayanmadan həmin hadisəyə qarşı irəli sürülən əsas "ittihama" aydınlıq gətirək.

Əsasən İran və Qərbi ölkələri siyasi xadimlərindən tutmuş, bir çox tarixçilər, Sovet İttifaqının süqutundan sonra isə bir sıra keçmiş Sovet və rus tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülən "ittiham" – arqumentə görə 21 Azər hərəkəti bilavasitə Sovet dövlətinin və qoşunlarının, o cümlədən həmin dövr Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin siyasi-hərbi dəstəyi ilə yaradılmış, II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra isə yaranmış yeni beynəlxalq siyasi şəraitdə İran Azərbaycanını tərk etməyə məcbur olan Sovet qoşunlarının gedişindən sonra "ömrünü başa vurmuş" süni bir hərəkət idi. Lakin məhz SSRİ-nin dağılması və Sovet Azərbaycanının öz milli müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra keçmiş SSRİ-nin və Sovet Azərbaycanının əvvəllər "məxfi" quruluşu ilə saxlanılan partiya arxivləri açılması ilə elmi dövriyyəyə biraxılan sənədlər həqiqətən çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəraitin, münasibətlərin və siyasətin toplusu olan bu hadisələrə yeni nəzərlərlə baxmağa imkan vermişdir. Bu və digər sənədlərdən çıxış edərək məhz Sovet dövlətinin həmin dövr ikili xarakter daşıyan xarici siyasəti bucağından həmin sənədlərdən alınan yekun nəticələrə diqqət yetirək.

Ən əvvəl, Sovet dövlətinin hər hansı siyasi-iqtisadi-ideoloji niyyətlərlə İran Azərbaycanında milli hərəkətin qalxmasına təkan verməsi, onu maddi, mənəvi, hərbi cəhətdən

hər vasitə ilə dəstəkləməsi, hərəkətin gedişinə bilavasitə təsir və müdaxilə etməsinə və onu istədikləri məcraya yönəltməsinə baxmayaraq, 1941-1946-cı illər Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin milli-demokratik hərəkata çevrilməsinin dərin sosial-siyasi və tarixi-mənəvi səbəbləri var idi. Bu iddianı birnmənəvalı edən – yəni **21 Azər hərəkətinin məhz öz zəminində yetişdiyini sübut edən** amillər:

- hərəkətin dərhal Azərbaycanın bütün əyalət və vilayətlərini əhatə etməsi;
- yüz minlərlə azadlıqsevər qüvvələri – dinc əhalini ayağa qaldırması;
- onun məram və ideallarının daha geniş kütlələr tərəfindən qəbul edilməsi;
- ən ucqar məntəqə və kəndlərdə Sovetlərlə heç bir əlaqəsi olmayan liderlərini, fə dai dəstə başçıları və üzvlərini irəli sürməsi; və nəhayət,
- özünün inkişaf mərhələsində hətta Sovet İttifaqının nəzarətindən çıxmaq təhlükəsi yaratması;

Bu və bu sıradan digər göstəricilər özlüyündə 21 Azər hərəkətinin yalnız Sovet dövlətinin təhriki ilə süni şəkildə təşkil edildiyi kimi iddiaları əsassız edir.

Bu baxımdan Covet rəhbərliyinin İran Azərbaycanındakı bu hərəkətdən öz siyasi məqsədləri yolunda istifadə etmək cəhdləri qarşısında Azərbaycan demokratlarının da öz növbəsində Sovet dövlətinin yaratdığı hər hansı imkanlardan öz mübarizələri və xalqlarının xoşbəxt gələcəyi uğrunda istifadə etməyə tam haqları olduğu təsdiq və təqdir edilməlidir. Burada, Sovet dövlətinin hələ də “əzilən xalqların azadlıq və istiqlal mübarizələrinin fəal müdafiəçisi” imicini saxladığı, xüsusilə 1920-1921-ci illərdə məğlubiyyətə uğratdığı İranın milli-azadlıq qüvvələri (Gilan və Təbriz hadisələri) qarşısında böyük mənəvi borcu olduğu amili də nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda qarşısına geniş siyasi-inqilabi-ideoloji məqsədlər qoymuş kütləvi hərəkətlərin əksər hallarda xarici qüvvələrin hər hansı dəstəyi olmadan rəvac tapması və xüsusilə qələbə çalması – xüsusilə beynəlxalq maraqların toqquşduğu bölgədə və XX əsrdə – mümkün deyildi. Bu halda isə İran hakim dairələrinin də öz xalqlarının azadlıq, demokratik və milli mübarizələrinin yatırılmasında tarixən xarici, xüsusilə ingilis və rus siyasi-hərbi qüvvələrinə arxalandığı ayrıca vurğulanmalıdır.

Beləliklə, 21 Azər hərəkətində xarici, bu halda Sovet dövlətinin bu və ya digər səviyyədə rolunu danmadan daha bir məqama diqqət yetirilməlidir. Bu - Kommusirt ideologiyasının rəsmi daşıyıcısı olan Sovet dövləti tərəfindən **Azərbaycanda rəvac verilən hərəkətin məhz milli-demokratik istiqamətə yönəldilməsi** amilidir. Bu zaman Sovet

rəhbərliyinin bu məsələdə hansı obyektiv və subyektiv faktorlardan çıxış etdiyi üzərində dayanmadan, həmin dövr Azərbaycanın siyasi-sosial, iqtisadi və mədəni mühiti üçün yeganə doğru və uğurlu sonluğa tam əsaslı olan bir ictimai-siyasi istiqamət seçdiyi danılmazdır. Bu hərəkata rəhbərlik edəcək partiyanın Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) adlandırılması da tam məqsədəuyğun sayılmalıdır. Burada məsələnin daha bir, həm də çox incə bir tərəfi üzə çıxır. Belə ki, Sovet rəhbərliyinin Azərbaycan məsələsində tutduğu mövqe – artıq həmin dövr fəaliyyət göstərən marksist İran Xalq Partiyası (Tudə) ilə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin münasibətləri baxımından diqqət doğurur.

Sırf nəzəri cəhətdən marksist təşkilat olmaqla Tudə partiyası Sov.İKP-yə daha yaxın, necə deyirlər, ideoloji baxımdan “qardaş partiya” idi. Belə olan halda S.C.Pişəvəri də daxil olmaqla Tudənin bir çox görkəmli üzvlərini yeni, milli-demokratik partiya yaradılması işinə cəlb etmək və Tudə partiyaşının Azərbaycan şöbəsini ADF ilə birləşdirmək addımı Sovet rəhbərliyinin sırf pragmatik məqsədlərindən irəli gələn bir siyasi addım sayılmalıdır. Buraya o dövr hələ kifayət qədər müstəqil fəaliyyət göstərən Tudə partiyaşının rəhbərliyinin bu ciddi siyasi addıma öz partiyalarının parçalanması və zəiflədilməsi kimi olduqca mənfi münasibətinin Sovet rəhbərliyi tərəfindən nəzərə alınmadığı da əlavə olunmalıdır.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının lideri kimi 20-ci illər radikal-sol kommunist və publisist Mir Cəfər Pişəvərinin irəli sürülməsi xüsusilə əlamətdar idi. Şübhəsiz ki, burada Pişəvərinin Sovet İttifaqı ilə bağlılığı və xüsusilə Komintern xətti ilə fəaliyyəti mühüm rol oynamışdı. Bununla belə, Pişəvərinin məhz “asan idarə olunacağı” üçün hərəkatın rəhbərliyinə “təyin olunduğunu” iddia etmək düzgün olmazdı. 10 il Rza şah zindanında həbsdə yatmış və əslində bu yolla 1937-ci il Stalin repressiyalarından qurtulmuş Pişəvərinin 1918-1922-ci illər fəal iştirakçısı olduğu hadisələri təhlil etmək, Komintern və Sovet dövlətinin İrandakı siyasətinin uğursuzluqlarının səbəblərini araşdırmaq, 1937-1938-ci illər Stalin repressiyalarının qurbanı olmuş öz siyasi həmməsləklərinin taleyi barədə düşünmək üçün kifayət qədər vaxtı və ən başlıcası, siyasi düşüncəsi və dərrakəsi var idi. Pişəvərinin 1941-ci ildə zindandan azad olduqdan sonrakı fəaliyyəti, mətbuatdakı çıxışları və xüsusilə bu yazılarında “Azərbaycan” motivlərinin ön plana çıxması onun ictimai-siyasi görüşlərində əsaslı dönüşün baş verdiyini göstərirdi.

Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan tarixində öz xalqının azadlıq və tərəqqisi yolunu sosialist ideyaları ilə bağlayan görkəmli şəxsiyyətlərin sonradan milli platformaya keçməsi fenomeni vardır və bu liderlər cərgəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ömrünün son illəri

nəzərə alınarsa Nəriman Nərimanovdan sonra Mir Cəfər Pişəvəri şübhəsiz ki, əsas yer tutur. Bu baxımdan 1940-cı illərin əvvəlləri üçün artıq məhz milli lider kimi yetişmiş M.C.Pişəvərinin Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərliyinə çıxmasında bir tarixi labüdlük var idi və həmin bu hərəkatın qələbəsində marağı olan Sovet rəhbərliyinin mövqeyi ilə milli hərəkatın öz maraqları üst-üstə düşürdü.

Düz 20 ildən – Gilan hadisələrinin faciəli sonluğundan sonra İran ərazisində yenidən və bu dəfə daha geniş miqyaslı siyasi-hərbi əməliyyata başlayan Sovet dövlətinin öz planlarını “milli şüarlar” altında həyata keçirməsi, burada hər hansı niyyətlər güdülməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan demokratlarına azadlıq mübarizləri kimi böyük imkanlar açdı. Bu baxımdan M.C.Pişəvərinin vəziyyəti İranın 1920-ci illər kommunist liderlərindən və ilk növbədə Heydər Əmioğlunun vəziyyətindən qat-qat üstün idi. Belə ki, Azərbaycan demokratları tərəfindən irəli sürülən məqsəd və vəzifələr, şüarlar və ideyalar bilavasitə Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, iqtisadi-mənəvi tələblərinə uyğun gəlməklə həmin milli hərəkatı – 21 Azəri – real, günün və şəraitin öz içindən doğan bir cərəyana çevirirdi və onun qalib gəlmək şanslarını bir neçə dəfə artırırdı.

Bu halda tarix özü Pişəvəriyə daha bir üstünlük verirdi. Belə ki, rəhbərlik etdiyi hərəkatın arxalandığı “dayağın” – Sovet dövlətinin müdafiə etdiyi milli-azadlıq hərəkatları ilə münasibətlərində ziddiyyətli iş metodları ilə hələ 1920-ci illərdən, öz şəxsi təcrübəsindən yaxşı tanış olan Pişəvəri 25 ildən sonra bu təcrübədən düzgün nəticələr çıxaracağı təqdirdə hərəkatı tam qələbəyə gətirib çıxarmasa da, müəyyən uğurlar səviyyəsində qoruya və saxlaya bilərdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı M.C.Pişəvərinin özünün bu üstünlüyündən istifadə edə bilmədiyini göstərdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin kifayət qədər ciddi quruculuq işləri gördüyü və danılmaz nailiyyətlər qaxandığı bir dövrdə Sovet İttifaqının İran siyasətinin ümumi məcrasının yenə də dəyişməyə başladığını görən Milli hökumətin rəhbərliyi, xüsusilə Pişəvəri böyük dövlətlərin siyasəti qarşısında gücsüz olsa da, heç olmasa 25 ildən sonra “Gilan ssenarisinn” bir daha yenidən və daha faciəvi şəkildə, artıq on minlərlə azadlıq mücahidinin qətli ilə təkrar olunmasına yol verməyə bilərdi və bu sahədə heç bir cəhd göstərilməməsi, xüsusilə Sovet rəhbərliyi qarşısında sərt şərtlər və mövqe nümayiş etdirilməməsi yəqin ki, həmin tarixin ən ağırlı nöqtələrindən biridir.

Bu baxımdan, konkret tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən siyasi lider və şəxsiyyətlərin əməl və hərəkatları haqda qəti hökm çıxarmaq haqqının heç kimə verilmədiyi pastulatu ilə

razılaşıra, burada yalnız bir məqam təəssüflə qeyd edilə bilər ki, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın taleyi hələ tam həll olunmadığı bir vaxtda onun liderlərinin böyük hissəsinin Sovet Azərbaycanına mühacirət etməsi, yaxud bu mühacirətə təhrik edilməsi 21 Azər hərəkatının əhəmiyyətini azaltmaq, onun süni surətdə alovlandırıldığı, rəhbərliyinin isə öz fəaliyyətində tamamilə xarici dövlətdən asılı olduğu barədə iddialar üçün inandırıcı arqumentlər verdi.

Burada, təbii ki, Sovet dövlətinin bir daha öz "siyasi ənənələrinə" sadıq qaldığı da xüsusi vurğulanmalıdır. Belə ki, 1941-46-cı illər özünün İran (Gilan və Azərbaycan) siyasətində iqtisadi maraqlar qarşısında yenə də tərənnüm etdiyi böyük ideallar və prinsiplərdən geri çəkilməsi və 20-ci illərdə olduğu kimi bu dövrdə də müdafiə və hamilik etdiyi böyük bir xalq hərəkatını nəinki özbaşına belə buraxmadığı, əksinə hər vəchlə məğlubiyyətə sövq eydiyi bir daha təsdiq olunur.

21 Azər hərəkatının qan içində boğulması, ölkəni tərk etməmiş öndərlərinin, on minlərlə iştirakçıların və tərəfdarlarının məhv edilməsi, "demokratlar" adlı yeni siyasi mühacirət nəslinin yaranması yalnız Azərbaycan deyil, bütün İran miqyasında azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə ruhunun neçə illər yatırılmasına səbəb oldu.

Sovet Azərbaycanına mühacirət etmiş Azərbaycan demokratları burada öz firqələrinin rəhbər və hövzə orqanlarını yaratmaqla yenidən siyasi fəaliyyətə başlasalar da, bu partiyanın öz tarixində ən yüksək zirvəsini artıq fəth etdiyi aydın idi. 1947-ci ildə Pişəverinin qəfil və müəmmalı ölümü, nəzərdə tutulmuş bir sıra əməliyyatların, o cümlədən İrana gizli fəaliyyətə getmək planlarının və d. taktiki vəzifələrin ləğv edilməsi tezliklə öz nəticələrini göstərdi. Artıq tarixə dönməkdə olan "dünən" acı nəticələri və yaxın perspektivin görünməməsi mütəmadi olaraq ADF sıralarında müxtəlif növ "cərəyanların" və "izmlərin" yaranması ilə onu klassik mühacirət təşkilatına çevrilməsi prosesinə rəvac verildi.

Düşünmək olardı ki, zaman keçdikcə 21 Azər hərəkatı da İran tarixinin bir epizodik hadisəsi və İran xalqları arasında azərbaycanlıların öz hüquqları uğrunda mübarizəsinin ən uğurlu sayıla biləcək, amma son məqsədinə yetməmiş bir nümunəsi kimi yalnız sənəd, kitab, şəkil və nəsilərə ötürülən xatirələrdə qalacaq. Amma bu hərəkat ətrafında hələ də böyük maraq, bəzən hətta siyasi ehtiras və gərginliklə davam edən elmi-publik mübahisələr İran və Azərbaycan tarixinin bu səhifəsinin hələ də çevrilmədiyini göstərir. Bu gün azərbaycanlılar da daxil olmaqla İran xalqlarının milli və demokratik hüquqları uğrunda mübarizəsində 21 Azər hərəkatı birmənalı olaraq bir baza funksiyası yerinə yetirir. Müasir dövrdə yeni mübarizə metod

və üsullarının axtarışında 21 Azər hərəkatının yalnız tarixi deyil, təcrübəsi də araşdırılır, onun rəhbərləri, fəalları ilə yanaşı sırası iştirakçılarının da adları müəyyənləşdirilməklə hərəkatın miqyası, onun həqiqətən geniş əhali təbəqələrini əhatə etməsi və xalq hərəkatı xarakterinin səciyyələnməsi kimi məsələlərə diqqət yetirilir.

80 illik yubiley ərəfəsində nəşr olunmuş və 150-dən artıq hərəkat iştirakçısını, siyasi rəhbər və xadimlərdən tutmuş, orta təbəqə əyalət partiya təşkilatlarının və fədai dəstələrinin, xüsusilə də sırası iştirakçıların adlarını əhatə edən "Azadlıq fədailəri" adlı tarixi-bioqrafik məlumat kitabı əslində bu yazımızda irəli sürülən əsas müddəanın - **21 Azər hərəkatının məhz öz zəminində yetişdiyini sübut edən** faktlar və sübutlar toplusudur. Başqa sözlə və dəqiq deyilsə, eyni məqsəd uğrunda birləşmiş ayrı-ayrı insan talelərinin qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunəsi məcmusudur. Bu adlar arasında atamın, ADF-nin Meşkin şöbəsinin katibi, fədai dəstəsinin başçısı Əli Tohidinin olması özlüyündə bir tarixçi-alim kimi mənim üçün danılmaz faktın daha bir təsdiqidir. Belə ki, Sovetlərlə heç bir əlaqəsi olmayan, bir tərəfdən Meşkin xanlarının varisi, digər tərəfdən Ərdəbilin nüfuzlu din xadiminin oğlu, rifah içində böyüyən atamın hələ gənc yaşlarından sosial fəallıq göstərərək solçu ideyalarla maraqlanması sonralar onu milli mövqelərdə duran demokratlar sırasına gətirmiş və həyatını 21 Azər hərəkatı ilə bağlamaqla öz mübariz soydaşlarının mühacir həyatını bölüşməsi ilə nəticələnmişdir. Mən gözümlü açandan onun həmməslək döyüş yoldaşlarının mühitində böyümüşəm və öz Vətənlərinin taleyini düşünən, ana dilində məktəbləri olmayan xalqlarına milli dövlət qurmaq istəyən bu əqidə adamlarının saf niyyət və amallarına şübhə salacaq hər hansı bir nöqtə belə görməmişəm. Ruhları şad olsun.

80 ildən sonra da unudulmayan, bu nəslin başa çatdıra bilmədikləri məqsəd və arzuları həyata keçirəcək gələcək nəsillərə nümunə olan 21 Azər hərəkatının bütün iştirakçılarının xatirəsinə Dərin Ehtiramla!

امسال هشتادمین سالگرد جنبش «۲۱ آذر» فرا می‌رسد؛ جنبشی که در تاریخ مبارزات ملت‌ها برای حقوق ملی، دموکراسی و دولت‌داری در قرن بیستم با این نام ثبت شده است.

در سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۴۶، آذربایجانی‌های ساکن در مرزهای دولت ایران برای سومین بار از آغاز قرن حاضر به پا خاستند، دست به سلاح بردند، برای اعتقادات و آرمان‌های خود آماده جان‌فشانی شدند و قربانی دادند. این امر تأیید می‌کند که این جنبش‌های سیاسی-اجتماعی هیچ‌گونه ماهیت تصادفی نداشته‌اند، بلکه با گذشت زمان، وظایف گسترده‌تر و عمیق‌تری در پیش روی خود قرار داده‌اند و در این مسیر تا پایان ایستادگی و پایداری نشان داده‌اند. اگر جنبش انقلابی مشروطه در ایران در سال‌های ۱۹۰۵-

۱۹۱۱ توانست در سراسر کشور، دست کم نظام پادشاهی را به یک پادشاهی مشروطه و قانون اساسی تبدیل کند، در این پیروزی تاریخی، مردم تبریز - با درک سیاسی سید حسن تقی‌زاده و با سلاح ستارخان - نقش تعیین کننده ای داشتند. قیام مسلحانه‌ای که در سال ۱۹۰۹ در تبریز آغاز شد و سراسر ولایت آذربایجان را فراگرفت، به رژیم شاه که مجلس تازه تأسیس ایران را به توپ بسته بود، فرصت عقب‌نشینی نداد و مشروطه ایران - قانون اساسی‌اش - را حفظ کرد. تلاش‌های آذربایجانی‌ها برای گسترش بیشتر این جنبش و تعمیق جهت‌گیری دموکراتیک آن، با دخالت نیروهای مسلح کشور همسایه یعنی روسیه که قیام‌کنندگان تبریز را در خون غرق کردند، متوقف شد.

در سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۲۰، تبریز بار دیگر به صحنه سیاسی بازگشت و این بار شیخ محمد خیابانی - متفکر، فیلسوف، سخنور پرشور و رهبر سیاسی با موضع ملی - با شعار «آذربایجان» وارد تاریخ شد. این شعار نشان‌دهنده ادعای آذربایجانی‌ها بود که ارزش‌های ملی و دموکراتیک را به این کشور چندملیتی بیاورند. خیابانی که در درجه اول از منافع ملی آذربایجانی‌های ایران سخن می‌گفت، در سال ۱۹۲۰ برای ولایت آذربایجان خواستار «خودمختاری» در چارچوب ایران شد. در عین حال، ادعاهای او درباره کل ایران از نقش تاریخی مهم آذربایجانی‌ها در دولت‌سازی ایران، از آگاهی آن‌ها به اینکه «ملت دولت‌ساز» هستند و از غرور ناشی از این آگاهی سرچشمه می‌گرفت. سرکوب مسلحانه جنبش به رهبری خیابانی توسط نیروهای شاه، با مشارکت نیروهای نظامی قزاق تحت فرماندهی افسران روس، و قتل تراژیک خود او نیز به یک سنت تبدیل شده بود.

پس از ۲۵ سال، سومین جنبش ملی آذربایجانی‌ها در ایران که قرار بود آغاز شود، به درجات مختلف با نیروهای روس-شوروی مرتبط بود. با این حال، این جنبش، چه از نظر شرایط تاریخی، چه از نظر گستردگی و دستاوردها، می‌تواند به طور کامل یک مرحله جدید در زنجیره مبارزات سیاسی محسوب شود. بدون ورود به حقایق و رویدادهای شناخته‌شده درباره تأسیس و سقوط دولت ملی آذربایجان که بر اساس تقویم ایرانی در تاریخ ۲۱ آذر ۱۳۲۴ هجری شمسی (۱۲ دسامبر ۱۹۴۵ میلادی) در تبریز شکل گرفت، اگر تنها از این واقعیت که این جنبش در هشتادمین سالگرد خود همچنان در دستور کار قرار دارد، نگاهی گذرا بیندازیم، حقایق انکارناپذیری آشکار می‌شود.

مهم‌ترین این حقایق آن است که علاقه به این جنبش و تنوع بسیار زیاد دیدگاه‌ها و نظراتی که از این علاقه ناشی می‌شود، همچنان زنده و پویاست. تاریخ‌نگاری جنبش ۲۱ آذر که امروز نیز با پژوهش‌های جدید غنی‌تر می‌شود، بهترین گواه این مدعاست. بدیهی است که تأسیس دولت ملی آذربایجان در تبریز در ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵، وجود یک‌ساله آن، اقدامات انجام‌شده و سرانجام تراژیکش، از زمان وقوع این رویدادها تا امروز هیچ‌گاه به صورت یکسان و یک‌صدا ارزیابی نشده و از زوایای گوناگون و گاه کاملاً متضاد قضاوت شده است. همچنین روشن است که به طور کلی، نگاه تاریخی-سیاسی-علمی به این جنبش، عموماً در چارچوب روند وقایع ایران در سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۶، منافع قدرت‌های خارجی در این کشور و به‌ویژه دخالت مستقیم بریتانیا و اتحاد

جماهیر شوروی در ایران پس از آغاز جنگ جهانی دوم مورد بررسی قرار گرفته است. دوم اینکه بخواهیم دوباره بر روی این پژوهش‌های گسترده، متناقض و از زوایای کاملاً متضاد و با بهره‌گیری از صدها سند متنوع و مختلف متوقف شویم، بیاییم به روشن کردن اصلی‌ترین «اتهام» مطرح‌شده علیه این رویداد بپردازیم.

«اتهام» اصلی – که عمدتاً از سوی سیاستمداران ایرانی و غربی، بسیاری از تاریخ‌نگاران، و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، از سوی برخی پژوهشگران سابق شوروی و روس مطرح شده – این است که جنبش ۲۱ آذر مستقیماً با حمایت سیاسی-نظامی دولت شوروی و نیروهای آن، از جمله رهبری جمهوری آذربایجان شوروی در آن دوره، ایجاد شد و پس از پایان جنگ جهانی دوم و در شرایط جدید سیاسی بین‌المللی، با خروج اجباری نیروهای شوروی از ایران، این جنبش «مصنوعی» به پایان عمر خود رسید. با این حال، دقیقاً پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و بازسازی استقلال ملی جمهوری آذربایجان، و به‌ویژه با گشوده شدن آرشیوهای حزبی سابق اتحاد جماهیر شوروی و جمهوری آذربایجان شوروی که پیش‌تر با مهر «محرمانه» نگهداری می‌شدند، اسنادی به گردش علمی درآمده‌اند که امکان نگرستن با دید تازه به این رویدادها – که واقعاً مجموعه‌ای از شرایط، روابط و سیاست‌های بسیار پیچیده و متناقض بودند – را فراهم کرده‌اند. با تکیه بر این اسناد و سایر اسناد، و با توجه به نتایج نهایی به‌دست‌آمده از آنها، بیاییم به سیاست خارجی دوگانه اتحاد جماهیر شوروی در آن دوره توجه کنیم.

ابتدا، علی‌رغم اینکه دولت شوروی با نیت‌های سیاسی-اقتصادی-ایدئولوژیک خاصی به برانگیختن جنبش ملی در آذربایجان ایران تحریک کرد، آن را از لحاظ مادی، معنوی و نظامی با همه وسایل حمایت نمود، مستقیماً در روند جنبش تأثیر گذاشت و دخالت کرد و آن را به مسیر دلخواه خود هدایت نمود، رویدادهای رخ داده در آذربایجان در سال‌های ۱۹۴۱-۱۹۴۶ دلایل عمیق اجتماعی-سیاسی و تاریخی-معنوی برای تبدیل شدن به یک جنبش ملی-دموکراتیک داشتند. عامل‌هایی که این ادعا را ثابت می‌کنند – یعنی عامل‌هایی که ثابت می‌کنند جنبش ۲۱ آذر دقیقاً در خاک خود رشد کرده است – عبارتند از:

گسترش بلافاصله جنبش در تمام استان‌ها و ولایت‌های آذربایجان؛

به پا خاستن صدها هزار نیروی آزادی‌خواه از دل جمعیت صلح‌جوی عادی؛

پذیرش آرمان‌ها و ایدئال‌های جنبش از سوی توده اکثریت؛

پیش کشیدن رهبران، فرماندهان دسته‌های فدایی و اعضای خود که هیچ ارتباطی با شوروی‌ها نداشتند؛ در دورافتاده‌ترین

نقاط و روستاها،

و در نهایت،

ایجاد خطر خارج شدن از کنترل اتحاد شوروی؛ در مرحله توسعه خود.

اینها و سایر شاخص‌های مشابه، به خودی خود ادعاهایی را که جنبش ۲۱ آذر تنها به تحریک دولت شوروی و به صورت مصنوعی سازماندهی شده بود، بی‌اساس می‌کنند. از این منظر، تلاش‌های رهبری شوروی برای استفاده از این جنبش در آذربایجان ایران به منظور اهداف سیاسی خود، باید با این تأیید و تقدیر همراه باشد که دموکرات‌های آذربایجان نیز به نوبه خود کاملاً حق داشتند از هرگونه امکاناتی که دولت شوروی ایجاد کرده بود، برای مبارزه خود و به خاطر آینده خوشبخت ملت‌هایشان بهره ببرند. در اینجا باید عامل دیگری را نیز در نظر گرفت: دولت شوروی هنوز تصویر «مدافع فعال مبارزه ملت‌های ستمدیده برای آزادی و استقلال» را حفظ کرده بود و به ویژه بدهی اخلاقی بزرگی در برابر نیروهای ملی-آزادی‌بخش ایران داشت که در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱ شکست داده بود (وقایع گیلان و تبریز). در عین حال، جنبش‌های توده‌ای که اهداف گسترده سیاسی-انقلابی-ایدئولوژیک برای خود تعیین کرده‌اند، در اکثر موارد بدون هیچ‌گونه حمایت خارجی نمی‌توانستند گسترش یابند و به ویژه به پیروزی برسند - به خصوص در منطقه‌ای که منافع بین‌المللی در آن برخورد می‌کرد و در قرن بیستم. در این مورد همچنین باید جداگانه تأکید کرد که طبقات حاکمه ایران نیز به طور تاریخی در سرکوب مبارزات آزادی‌خواهانه، دموکراتیک و ملی ملت‌های خود به نیروهای سیاسی-نظامی خارجی، به ویژه انگلیس و روسیه، تکیه کرده‌اند.

بنابراین، بدون انکار نقش خارجی (در این مورد دولت شوروی) در جنبش ۲۱ آذر به درجات مختلف، باید به نکته دیگری نیز توجه کرد. این نکته عبارت است از اینکه جنبشی که توسط دولت شوروی - حامل رسمی ایدئولوژی کمونیستی - در آذربایجان ترویج می‌شد، دقیقاً به سمت جهت ملی-دموکراتیک هدایت شد. بدون اینکه در این جا بر این موضوع توقف کنیم که رهبری شوروی در این مسئله از کدام عوامل عینی و ذهنی حرکت می‌کرد، باید گفت که جهت اجتماعی-سیاسی انتخاب‌شده کاملاً درست و تنها مسیر موفق برای محیط سیاسی-اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آذربایجان در آن دوره بود. نام‌گذاری حزبی که قرار بود رهبری این جنبش را بر عهده بگیرد به «فرقه دموکرات آذربایجان» نیز کاملاً مناسب و به‌جا بود.

در اینجا جنبه دیگری از مسئله - که بسیار ظریف نیز هست - آشکار می‌شود. موضع رهبری شوروی در مسئله آذربایجان از منظر روابط بین حزب خلق ایران (توده) - که در آن زمان مارکسیست و فعال بود - و فرقه دموکرات آذربایجان، توجه‌برانگیز است. از لحاظ صرفاً نظری، حزب توده به عنوان یک سازمان مارکسیستی، به حزب کمونیست اتحاد شوروی نزدیک‌تر بود و به اصطلاح، از نظر ایدئولوژیک «حزب برادر» به شمار می‌رفت. در چنین شرایطی، جذب بسیاری از اعضای برجسته توده - از جمله سید جعفر پیشه‌وری - به کار ایجاد حزب جدید ملی-دموکراتیک و گام ادغام شاخه آذربایجان حزب توده با فرقه دموکرات آذربایجان، باید یک گام سیاسی صرفاً پراگماتیک دانست که از اهداف عملی رهبری شوروی ناشی می‌شد. به این امر این نکته را نیز باید افزود که رهبری حزب توده - که در آن دوره هنوز به اندازه کافی مستقل عمل می‌کرد - به این گام سیاسی جدی، به عنوان تجزیه و تضعیف حزب خود، نگرش کاملاً منفی داشت و رهبری شوروی این را در نظر نگرفت. در چنین شرایطی، پیش

کشیدن میر جعفر پیشه‌وری - کمونیست رادیکال - چپ و روزنامه‌نگار دهه ۱۹۲۰ - به عنوان رهبر جنبش ملی-آزادی در آذربایجان، به ویژه قابل توجه بود. بدون شک، در اینجا ارتباط پیشه‌وری با اتحاد شوروی و به ویژه فعالیت او در خط کمینترن نقش مهمی ایفا کرده بود. با این حال، ادعا کردن اینکه پیشه‌وری صرفاً به این دلیل که «آسان اداره می‌شود» به رهبری جنبش «منصوب» شده بود، درست نیست. پیشه‌وری که ده سال در زندان رضا شاه حبس کشیده بود و در واقع به این طریق از سرکوب‌های استالینی سال ۱۹۳۷ جان سالم به در برده بود، زمان کافی و مهم‌تر از همه، تفکر سیاسی و بینش لازم را داشت تا رویدادهایی که در سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۲۲ در آن‌ها فعالانه شرکت کرده بود را تحلیل کند، دلایل شکست‌های سیاست کمینترن و دولت شوروی در ایران را بررسی نماید و درباره سرنوشت هم‌فکران سیاسی خود که قربانی سرکوب‌های استالینی سال‌های ۱۹۳۸-۱۹۳۷ شده بودند، بیندیشد. فعالیت پیشه‌وری پس از آزادی از زندان در سال ۱۹۴۱، سخنرانی‌هایش در مطبوعات و به ویژه برجسته شدن انگیزه‌های «آذربایجانی» در نوشته‌هایش، نشان‌دهنده تحول اساسی در دیدگاه‌های اجتماعی-سیاسی او بود. به طور کلی، در تاریخ آذربایجان قرن بیستم، پدیده‌ای وجود دارد که شخصیت‌های برجسته‌ای که راه آزادی و پیشرفت ملت خود را با ایده‌های سوسیالیستی پیوند زده بودند، بعداً به پلاتفرم ملی گذار کردند و در ردیف این رهبران، پس از محمد امین رسول‌زاده و - اگر سال‌های پایانی عمرش را در نظر بگیریم - نریمان نریمانوف، میر جعفر پیشه‌وری بدون شک جایگاه اصلی را اشغال می‌کند. از این منظر، در اوایل دهه ۱۹۴۰، خروج میر جعفر پیشه‌وری - که اکنون دقیقاً به عنوان یک رهبر ملی بالغ شده بود - به رهبری جنبش ملی آذربایجان، نوعی اجتناب‌ناپذیری تاریخی داشت و موضع رهبری شوروی که در پیروزی این جنبش علاقه‌مند بود، با منافع خود جنبش ملی هم‌پوشانی داشت. دقیقاً بیست سال پس از پایان تراژیک وقایع گیلان، دولت شوروی که دوباره و این بار در مقیاسی گسترده‌تر عملیات سیاسی-نظامی را در خاک ایران آغاز کرد، اجرای برنامه‌های خود را زیر پرچم «شعارهای ملی» انجام می‌داد و این - صرف‌نظر از هر نیتی که دنبال می‌شد - برای دموکرات‌های آذربایجان به عنوان مبارزان آزادی، امکانات بزرگی باز می‌کرد. از این منظر، موقعیت میر جعفر پیشه‌وری بسیار برتر از موقعیت رهبران کمونیست ایران در دهه ۱۹۲۰ و در درجه اول حیدر عمواغلی بود. زیرا اهداف و وظایفی که توسط دموکرات‌های آذربایجان مطرح می‌شد، شعارها و ایده‌ها مستقیماً با مطالبات اجتماعی-سیاسی و اقتصادی-معنوی مردم آذربایجان منطبق بود و همین امر جنبش ملی - ۲۱ آذر - را به جریانی واقعی، زاده‌شده از درون روزگار و شرایط تبدیل می‌کرد و شانس پیروزی آن را چندین برابر افزایش می‌داد. در این وضعیت، تاریخ خود یک برتری دیگر به پیشه‌وری بخشیده بود. پیشه‌وری که از دهه ۱۹۲۰ با روش‌های متناقض دولت شوروی در روابطش با جنبش‌های ملی-آزادی‌بخشی که از آن‌ها دفاع می‌کرد - و این را از تجربه شخصی خود به خوبی می‌شناخت - اگر پس از ۲۵ سال از این تجربه نتیجه‌گیری درست می‌کرد، حتی اگر جنبش را به پیروزی کامل نمی‌رساند،

می‌توانست آن را در سطحی از موفقیت‌های معین حفظ و نگه دارد. روند بعدی رویدادها نشان داد که میر جعفر پیشه‌وری نتوانست از این برتری خود بهره ببرد.

در دوره‌ای که حکومت ملی آذربایجان کارهای سازندگی کاملاً جدی انجام می‌داد و به دستاوردهای انکارناپذیر رسیده بود، رهبری حکومت ملی - به ویژه پیشه‌وری - که می‌دید جریان کلی سیاست ایران اتحاد شوروی دوباره در حال تغییر است، هرچند در برابر سیاست قدرت‌های بزرگ ناتوان بود، اما دست‌کم می‌توانست اجازه ندهد پس از ۲۵ سال «سناریوی گیلان» بار دیگر و به شکلی تراژیک‌تر - این بار با قتل‌عام ده‌ها هزار مجاهد آزادی - تکرار شود؛ و عدم هیچ تلاشی در این زمینه، به ویژه عدم نشان دادن شرایط سخت و موضع قاطع در برابر رهبری شوروی، احتمالاً یکی از دردناک‌ترین نقاط آن تاریخ است.

از این منظر، با پذیرش این ادعا که هیچ‌کس حق ندارد در مورد اعمال و اقدامات شخصیت‌ها و رهبران سیاسی که در شرایط تاریخی مشخص عمل می‌کنند، حکم قطعی صادر کند، در اینجا تنها می‌توان با تأسف یک نکته را یادآوری کرد: مهاجرت بخش بزرگی از رهبران جنبش ملی-دموکراتیک آذربایجان به آذربایجان شوروی در زمانی که سرنوشت این جنبش هنوز کاملاً تعیین نشده بود - یا تحریک شدن به این مهاجرت - استدلال‌های قانع‌کننده‌ای به دست داد برای ادعاهایی که اهمیت جنبش ۲۱ آذر را کاهش می‌دهد، آن را به عنوان چیزی که به صورت مصنوعی شعله‌ور شده بود معرفی می‌کند و مدعی می‌شود که رهبری‌اش در فعالیت خود کاملاً وابسته به یک دولت خارجی بوده است.

در اینجا، البته باید به ویژه تأکید کرد که دولت شوروی بار دیگر به «سنت‌های سیاسی» خود وفادار ماند. در سال‌های ۱۹۴۱-۱۹۴۶، در سیاست ایران خود (گیلان و آذربایجان)، بار دیگر در برابر منافع اقتصادی از آرمان‌ها و اصول بزرگی که تبلیغ می‌کرد عقب‌نشینی کرد و همانند دهه ۱۹۲۰، جنبش بزرگ مردمی را که از آن دفاع و حمایت می‌کرد نه تنها به حال خود رها نکرد، بلکه برعکس، با همه وسایل به سوی شکست سوق داد - این بار دیگر تأیید شد. سرکوب خونین جنبش ۲۱ آذر، نابود کردن رهبرانی که کشور را ترک نکرده بودند، از بین بردن ده‌ها هزار شرکت‌کننده و حامی آن، و پدید آمدن نسل جدیدی از مهاجران سیاسی به نام «دموکرات‌ها»، نه تنها در آذربایجان، بلکه در سراسر ایران، روحیه مبارزه برای آزادی و دموکراسی را برای سال‌های طولانی خاموش کرد. دموکرات‌های آذربایجان که به آذربایجان شوروی مهاجرت کرده بودند، با ایجاد دوباره ارگان‌های رهبری و حوزه‌ای فرقه خود، فعالیت سیاسی را از سر گرفتند، اما روشن بود که این حزب در تاریخ خود دیگر به قله بلندش رسیده بود. مرگ ناگهانی و مرموز پیشه‌وری در سال ۱۹۴۷، لغو شدن مجموعه‌ای از عملیات برنامه‌ریزی‌شده - از جمله طرح‌های رفتن به فعالیت مخفی در ایران و دیگر وظایف تاکتیکی - خیلی زود نتایج خود را نشان داد. تلخی نتایج «دیروز» که دیگر به تاریخ پیوسته بود و نبودن چشم‌انداز نزدیک، به طور مداوم باعث پدید آمدن انواع «جریان‌ها» و «ایسم‌ها» در صفوف فرقه دموکرات آذربایجان شد و فرآیند تبدیل شدن آن به یک سازمان کلاسیک مهاجرتی را تسریع کرد.

می‌شد فکر کرد که با گذشت زمان، جنبش ۲۱ آذر نیز به یک رویداد اپیزودیک در تاریخ ایران تبدیل شود و تنها به عنوان موفق‌ترین نمونه – اما ناتمام – مبارزه آذربایجانی‌ها برای حقوق خود در میان ملت‌های ایران، در اسناد، کتاب‌ها، عکس‌ها و خاطراتی که به نسل‌ها منتقل می‌شود، باقی بماند. اما بحث‌های علمی-عمومی که هنوز با علاقه زیاد و گاهی حتی با شور و تنش سیاسی پیرامون این جنبش ادامه دارد، نشان می‌دهد که این صفحه از تاریخ ایران و آذربایجان هنوز بسته نشده است. امروزه جنبش ۲۱ آذر در مبارزه ملت‌های ایران – از جمله آذربایجانی‌ها – برای حقوق ملی و دموکراتیک خود، بی‌چون‌وچرا نقش یک پایه را ایفا می‌کند. در دوران معاصر، در جستجوی روش‌ها و شیوه‌های جدید مبارزه، نه تنها تاریخ، بلکه تجربه جنبش ۲۱ آذر نیز بررسی می‌شود؛ نام رهبران و فعالان آن و همچنین شرکت‌کنندگان عادی شناسایی می‌گردد و به مسائلی مانند مقیاس جنبش، فراگیری واقعی آن از لایه‌های گسترده مردم و ویژگی جنبش مردمی بودنش توجه می‌شود. کتاب تاریخی-بیوگرافیکی «فدائیان آزادی» که در آستانه هشتادمین سالگرد منتشر شده و نام بیش از ۱۵۰ شرکت‌کننده جنبش – از رهبران سیاسی و شخصیت‌ها گرفته تا سازمان‌های حزبی استانی لایه متوسط، فرماندهان دسته‌های فدایی و به ویژه شرکت‌کنندگان عادی – را دربرمی‌گیرد، در واقع مجموعه‌ای از واقعیت‌ها و شواهدی است که ادعای اصلی مطرح‌شده در این نوشتار را تأیید می‌کند؛ اینکه جنبش ۲۱ آذر دقیقاً در خاک خود رشد کرده بود. به عبارت دیگر و دقیق‌تر، مجموعه‌ای از نمونه‌های قهرمانی و فداکاری سرنوشت‌های فردی است که برای یک هدف مشترک متحد شده بودند.

وجود نام پدرم – علی توحیدی، دبیر شاخه مشگین فرقه دموکرات آذربایجان و فرمانده دسته فدایی – در میان این نام‌ها، برای من به عنوان یک تاریخ‌دان-پژوهشگر، تأییدی دیگر بر یک واقعیت انکارناپذیر است. پدرم که هیچ ارتباطی با شوروی‌ها نداشت، از یک سو وارث خاندان مشگین بود و از سوی دیگر پسر یک روحانی بانفوذ اردبیل، در رفاه بزرگ شده بود؛ اما از جوانی با فعالیت اجتماعی و علاقه به ایده‌های چپ، بعدها به صف دموکرات‌هایی رسید که بر مواضع ملی ایستاده بودند و زندگی خود را با جنبش ۲۱ آذر پیوند زد و در نهایت سرنوشت مهاجرت هم‌زمان مبارزش را پذیرفت. از وقتی چشم باز کرده‌ام، در محیط هم‌فکران و هم‌زمان پدرم بزرگ شده‌ام و در نیت پاک و آرمان‌های این انسان‌های ایدئال‌گرا – که به سرنوشت وطن خود می‌اندیشیدند و می‌خواستند برای ملتی که مدرسه به زبان مادری نداشت، دولتی ملی بسازند – حتی کوچک‌ترین نقطه مشکوکی ندیده‌ام.

روحشان شاد باد.

به یاد همه شرکت‌کنندگان جنبش ۲۱ آذر – که پس از ۸۰ سال نیز فراموش نشده و الگویی برای نسل‌های آینده است تا

اهداف و آرزوهای ناتمام این نسل را به انجام رساند – با احترام عمیق!